

"מבצע חתונה" — זה השם שבחרנו לתת לניסיון ההימלטות לארץ-ישראל. תכניתנו היתה להשתמש במסווה של חתונה כדי שאפשר יהיה לכנס הרבה יהודים יחדיו.

סיכומי המבצע

צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה
בעטרה שעטרה-לו אמו ביום חתנתו
וביום שמחת לבו (שיר השירים ג, יא)
ביום חתונתו וביום שמחת לבו — ביום חתונתו זה מתן תורה, שאמרו נעשה ונשמע.
וביום שמחת לבו — זה בנין בית המקדש, כמו שאמרו חז"ל.
(רש"י על הפסוק)

לכן הנה ימים באים נאם-ה' ולא יאמרו עוד חייה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים: כי אם-חייה' אשר העלה נאשר הביא את-נרע בית ישראל מארץ צפונה...

הקדמה

מאז מלחמת ששת הימים ועד היום התקיימה בכמאה ושבעים אלף יהודים מברית המועצות הבטחת התורה בספר דברים — "ושב ה' אלוהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך אלוהיך שמה". התקיימה בהם ההבטחה מפני שהשתדלו והתאמצו לקיים אותה, ולא ישבו והמתינו באפס מעשה למישהו מבחוץ. כוח עליון או כוח אנושי, שיחלץ אותם משבי הגלות. אנחנו מכאן, ואתנו יהודים מכל העולם החופשי, עשינו כיכולתנו וכהבנתנו כדי לסייע ליהודי ברית המועצות במאבקם על זכותם לשוב לארץ מולדתם, לארץ ישראל. ועודנו עושים, וגם נמשיך ונעשה כל עוד יימצאו שם, או במקום אחר כלשהו, יהודים שמהם נשללת הזכות לקיים את לאומיותם ותרבותם ולחבור אל אחיהם, ושם יש רבים, מאות אלפים, אולי יותר, המתאמצים לדבוק ביהדותם, המבקשים לצאת, הנאבקים ללא חת וללא הפוגה.

דורנו עד גם לנס התעוררותה הלאומית והתרבותית של יהדות רוסיה אחרי חמישים שנות שיעבוד וניתוק, דיכוי ולחץ. אני יודע, הסברים רבים וחכמים, ובוודאי גם קולעים לאמת, ניתנים להתעוררות זו, אבל גם אחרי קבלתם לא פגה תחושת הנס.

יוסף מנדלביץ' נולד ברוסיה הקומוניסטית אחרי מלחמת העולם השנייה, בעיצומו של הלחץ הסטאליניסטי על היהודים, וגדל בלי שום חינוך יהודי, מלבד מעט מושגים ראשוניים שקיבל בבית. דרכו אל היהדות ואל ישראל עברה בפעילות מחתרתית נועזת, בנסיון חטיפת מטוס כדי לברוח, בכלא, במחנה עבודה לאסירים. את סיפורו הוא פותח במשפט הראשון שנאמר לאברהם אבינו: "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך". לפי תחושתו, גם הוא, כמו אברהם, הגיע אל ההכרה ביהדותו בכוחות עצמו, ובמאבק בלתי פוסק הצליח לחלץ את עצמו מן הגלות. זה סיפור גבורת הרוח של אדם אחד, שאיננו יחיד, כי כמוהו לא מעטים כבר זכו לבוא אלינו, ועוד רבים עדיין נאבקים ונאנקים שם.

יהדות ברית המועצות ומצבה מעמידים לפנינו אתגר מתמיד, וכופים עלינו

פרק ראשון
"לך לך"

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָם לֵךְ מֵאַרְצְךָ וּמִמּוֹלֶדְתְּךָ
וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֵרָאָה (בראשית יב, א)

התעוררתי לפני כולם. זה עתה עלה השחר. בהגדלה שנערכה אמש לא שיחק לי המול, כרגיל אצלי: משכתי את הגפרור הקצר, שפירושן לילה ללא שק שינה על האדמה הקרה. אך זאב נתן לי מעיל להתכסות בו, ואני שקעתי בשינה עריבה, ללא חלומות, ולא נתתי כלל את דעתי על כך שיתכן שיום זה, הקרב לסיומו, הוא יומי האחרון כאדם חופשי, ואולי גם האחרון לימי חיי.

כולנו קמנו ממשכנו ופתחנו בהכנות. זאב הלך אל התחנה — לקבל את פניהם של אדוארד ומרק, שבא יחד עם בני משפחתו. ישראל, טוליה ואני התחלנו לטפל בתרמילים; לכל תרמיל הוכנסה אֵלֶּה, ובתרמילי הונחו גם מחסומי פֶּה, חבלים, גרזן קטן וסכין ציידים.

פנינו לעבר שדה התעופה. היה זה בוקר יפה להפליא, יפה — אך זר: בוקר זר בארץ זרה. ואילו ארצי שלי, הארץ שציוה האל לאברהם ולזרעו, היתה רחוקה ממני מרחק אלפי מילין. זכרה לא מש מלבי, ועתה הייתי צועד והולך, ממלא את המצווה: "לך-לך" ... ללכת, לשוב הביתה — או למות.

בשדה התעופה היו פוורים כמה צריפים ובמרחק מהם — מטוסים קטנים. התכוננו לאכול במזנון ארוחה חטופה, אך נמלנו בדעתנו. לא כדאי. הבחורים אמרו שהמשקפיים, הכומתה ומעיל הגשם מתוצרת פולין משווים לי מראה זר וחשוד; ידעתי שגל לי להתבלט; הורדתי את המעיל והמשקפיים, אך את הכומתה השארתי — יהודי חייב ללכת תמיד בכיסוי ראש.

אמצעי זהירות אלה העידו על תמימותו: נראה שבין כה וכה עלו על עקבותיו. אמש הצליחו יונה ואליק להינתק רק במאמץ רב מן העוקבים אחרינו, וכשירדנו כולנו בשש בערב מן החשמלית בתחנה של סמולני, הבחין מרק בשניים שזינקו אחרינו, ומיד נבלעו בתוך חורש השיחים שליד התחנה. ההיה זה רק מקרה? בקרחת היער שיננו את פרטי המבצע שלפנינו — כאשר עצרה מול הקרחה מכנית "וולגה" שחורה, מן הסוג החביב על אנשי ה-ק.ג.ב. מתוכה יצאו שני אנשים, נעצו בנו את מבטיהם כמשך זמן מה, ואחר החלו להשתין בצוותא. האם גם זה היה רק מקרה?

חיפוש בלתי נלאה של דרכים ואמצעים לסיוע ולחילוץ. סיפור תלאותיו של איש אחד, יוסף מנדלביץ', מאיר את משמעותו העזה של המאמץ היהודי שהם עושים שם, ותובע מאתנו מאמץ מקביל כאן. אם נרצה ונתאמץ נגיע לכך, ששום יהודי, בשום מקום בעולם, לא יוכל לתאר את חייו בסיפור מסוג זה של מנדלביץ', מרתק ככל שיהיה.

יצחק נבון

נדמה לי שאנחנו לוקחים חלק בסרט בלשי. הדבר ההגייוני ביותר הוא להפסיק את המבצע — ברור כשמש שנתפסנו, שהועלינו בחכה, שלא יעלה בידנו להימלט לישראל. מדוע לא עשינו זאת? מדוע לא הפסקנו? שאלה קשה... עמדנו בפני התגשמות מיטב שאיפותינו, משאת נפשנו הנכספת, הדבר שאליו נשאנו את לבנו זמן כה רב, וקשה היה לנו לחדול. ומה היתה הברירה שבידינו — להישאר בארץ זו? לשם מה? הכוחות שפעלו עלינו מבפנים גברו על ההיגיון ועל השכל הישר. מעודי לא הרגשתי שאני כה שלם עם עצמי, כה מאושר: האמנתי שסוף סוף אני מגשים את מצוות האל. הייתי שליו ונכון לכול.

ובכן, כולנו כאן. הולכים אפוא עד הסוף. אנו מתפזרים באולם ההמתנה ומעמידים פנים שאיננו מכירים זה את זה. אני יושב ליד ישראל ומספר לו על אחייני החינוך, בן עשרת החודשים. מישוהו במדי טייס מתיישב לידינו ומאזין. טוב ויפה — אני מדבר על יענקל'ה הקטן בקול רם יותר. ה"טייס" מגחך, כאומר שעליו לא אוכל להערים בדברי הבל שכאלה.

בינתיים מתאסף קהל רב בכניסה לשדה התעופה. בזה אחר זה מגיעים האוטובוסים. לא עלה בדעתי שאנשים רבים כל כך עומדים לטוס משדה התעופה הזער הזה.

מכריזים על העלייה למטוס שלנו. השעה שמונה שלושים וחמש, ה-15 ביוני 1970.

שורת בחורים צעירים, תרמיליהם על גב, נעה על פני שדה התעופה. אני צועד אחרון ומרגיש כאילו הייתי מתבונן במתרחש מן הצד, ללא נטילת חלק בו. אכן, מראה חשוד — כמו שורת צנחנים. בימי מלחמת ששת הימים קינאתי בלוחמי "גולני", אך הנה מגיעה גם שעתִי לצאת לקרב.

אך מה זה? חברי מביטים סביב בדאגה. אך אני פונה לאחור. מדוע אין איש מאחורי? היכן מִקֶּק? לפני עשר דקות ראיתי יושב עם משפחתו ליד שדה התעופה... מה לעשות? אין פנאי להרהורים. אני רץ בחזרה, לעבר היציאה. "היציאה משדה התעופה אסורה", מכריז באוזני גבר במדי טייס. אני מסביר: חבר איחר למטוס, עלי למצוא. נימת דברי שלוה ומנומסת. הוא נבוך: "האם אתה טס לבוקסטיגוֹרְקֶס?" פנינו מועדות אל פְּרִיאַוִיִּיקְסֶק, אך אני מגלה לו זאת. אני אץ למקום שבו ראיתי את מִקֶּק. הרי לכם! הבחור יושב עם משפחתו וסועד את לבו בכריכים!

"מִקֶּק! מה איתך? עולים למטוס! נאחר!"

הוא מביט בשעונו.

"לפי לוח הזמנים נותרו עוד עשר דקות עד העלייה למטוס. מזור, מדוע הקדימו?"

אני קורא לו להזדרז ורץ בחזרה. בכניסה לשדה התעופה מתקהלים אנשים, ערכוביה, קריאות "מתקוטטים!" אני מפלס לי דרך בתוך ההמון ומִקֶּק אחרי, עומד להדביק אותי...

...מישהו שם לי רגל. מפילים אותי ארצה. "אתה עצור." אין בי פחד, אף לא מחשבה או תפילה, כאילו ידעתי הכול מראש והייתי מוכן לכך. ידי נקשרות

בחבלים החותכים בבשרי. אני קם על רגלי ורואה את חברי; כולם כבר כבולים באזיקים. קול נפץ חלש נשמע מאחורי — ירו קליע אבק בפניו של מִקֶּק, כדי לטשטש אותו. הנה הוא מובל כבול, על פניו כתמי דם. אשתו ושתי בנותיו ניצבות לא הרחק ממנו, פניהן חיוורים כסיד.

שדה התעופה כולו גרוש בקציני ביטחון בלבוש אזרחי. מכוניות עמוסות באנשי הכולשת מגיעות מכיוון המטוס. מימין — פלוגת משמר הגבול עם כלבים. ראו נא, אני מהרהר, איזה כוח כבד הם מפעילים נגד קבוצתנו הקטנה! האם עד כדי כך הם פוחדים מאיתנו? ואולי הם מנסים להרשים את הפיקוד: הנה, מבצע הלכידה הוא רב חשיבות, וגם הגמול שיקבלו הלוחדים צריך להיות בהתאם...

מפרידים בינינו כבר בשדה התעופה. קציני הביטחון מחליפים ביניהם דברים. חלקם נשלחו הנה ממסוקוה. ידעו עלינו כבר לפני חודש, חודש וחצי.

הידיים התאבנו; הדם שוב אינו זורם אליהן. המשקפיים השבורים לוחצים על העור. אני מבקש לרפות את החבל, אלא לישר את משקפי. אחד מהם מגחך ומיישר את משקפי.

כעבור כשעה נערך חיפוש. מפשיטים אותנו עירומים כביום היוולדנו וממשישים כל חפץ. שללם — שני חבלים באורך חצי מטר, גפרורים... זה הכול. תרמילינו נערמו בערמה. פוקדים עלי להרים את תרמילי. בלבלו הכול, וכעת אינם יודעים מה שייך למי.

"שלי איננו כאן."

"התרמיל שלך היה פה."

הו, לא: אינני מודה.

החקירה נפתחת בהצגת צו המאסר, חתום בידי התובע, בגין "חשד בניסיון לבגידה במולדת באמצעות בריחה לחו"ל", סעיף 15-64 של הקודקס הפלילי. המיוזר* פותח באיומים: פסק הדין יהיה מחריד אם לא תספר הכול מיד. אני מוכן לדיבורים מעין אלה. לא מזמן קראתי חוברת מאת יֶסֶנִי־וֹלֶפִין, שהוצאה ב"סמאִיִּיקְאִט",** בשם "כיצד לנהוג בחקירות של ה־ק.ג.ב.". כמה דברים מתוכה זכורים לי היטב. קראתי גם את הקודקס הפלילי. העיקר לא לטפח אשלויות ולהיות מוכן לקראת העתיד להתרחש. עליך להאמין שה' איתך, אך עם זאת לתכנן את צעריך לקראת הגרוע מכול.

אני מסרב לענות על השאלות, מסרב לחתום על מסמכים כלשהם. החוקר המאוכזב קורא לשומרים, ואני נלקח מן המקום.

הכלא ממוקם במרכז העיר, בצד "הבית הגדול" שהוא מעוז ה־ק.ג.ב. בלנינגרד. זהו כלא עתיק יומין, הקיים כבר כמאה שנה. לפני כלאו כאן מהפכנים שהתנקשו בחיי הצאר. בשנת 1896 ישב כאן לנין. תאו הפך למקום מקודש — איש אינו יושב בו כיום. בשאר התאים, שבהם ישבו בזמנם קומוניסטים ידועי שם, כלואים כיום

* אנשי ה־ק.ג.ב. הם בעלי דרגות צבאיות, ואף מדיהם מדי צבא, בדרך כלל מדי חיל האוויר.

** ספרות אסורה, המופצת כחשאי בכרית המועצות: הספרים עוברים מיד ליד, בדרך כלל מועתקים במכונת כתיבה, או אף ביד, או מצולמים.

מתנגדיהם. השלטון הסובייטי ירש משלטון הצאר את הכול: את מכנה האימפריה, את מערך הכפייה הנהוג בה, את הזלזול כעם.

מפקד הכלא, פולקובניק קרוגלוב, חוגג היום — אסירים חדשים רבים הגיעו. הוא מלא חיוניות, מתבדר, מחלק סיגירות, מתמוגג מאושר.

שוב חיפוש. לפני ימים אחדים קראתי בספרו המחתרתי של סולז'ניצ'ין, "במדור הראשון", על התהליך המשפיל של החיפוש, ההופך דיפלומאט צעיר לאסיר משולל זכויות: הלה מצפה למאבק, להתמודדות אינטלקטואלית עם החוקר, אך זוועת השיגרה של הכניסה לכלא היא השוברת אותו — נטילת חגורת המכנסיים והשרוכים, גזירת הכפתורים, קריעת הכותפות, סילוק טבעת הנישואין...

הכול מתרחש בדיוק כמו בספר, אף-על-פי שסולז'ניצ'ין מתאר אירועים שהתרחשו לפני עשרים וחמש עד שלושים שנה. נוטלים את התגורה, השרוכים, השעון. טבעת אין לי — איני נשוי. עלי להתפשט, לכרוע, שוב לקום — תרגילי החיפוש חסרי ההיגיון. הממצאים אינם מרשימים — בין כפלי גופי לא נתגלו זהב, נשק או חומר תעמולה אנטי סובייטי. מכיסי הוצאו 5.60 רובל — עודף משטר שלושם הרובלים שלוחי מסילוה לקניית הכרטיס. החוקר מופתע: "כל כך מעט כסף?" (הרי מזוודותיהם של כל היהודים מלאות זהב...)

לאחר החיפוש מובילים אותי בפרוודור הכלא, אל תאי. דלת הברזל ננעלת מאחורי. אני לבד. מביט סביבי, אומד את הגדלים בעיני: שלושה מטרים לאורך, שניים לרוחב, רצפת אספאלט שחורה. הקירות סוגרים עלי, כמו בתא של מנוח. אפשר להושיט יד ולגעת בתקרה. ליד הקיר — אסלת ברזל וכיור, ובכן, לא כל כך נורא!

אני שוכב על מזון הקש, פני כלפי מטה. מתפלל לה' שיתן לי כוח לעמוד בכול, ולאבי — בריאות הגוף, כדי שיוכל לשאת ולסבול גם להבא.

הציונים מריגה — צייטלין, רוסינק, יענקלביץ — הרי הצליחו להחזיק מעמד במחנות של סטאלין; אולי גם אני אעמוד בכך.

אך לא ניתן לי פנאי להרהורים רבים. הסוהר מודיע דרך הצוהר שאסור לשכב על המיטה בשעות היום.

חיי הכלא החלו. זוהי החוליה הראשונה בשרשרת של אירועים ופגישות, הרהורים וגילויי מחדש של עצמי.

אני כותב כל זאת כעבור אחת עשרה שנה, בביתי העומד בהרי יהודה, במרחק כעשרים וחמישה קילומטרים מירושלים. לפני זמן־מה ביקשו ממני לספר על עצמי לתלמידים ביישוב הסמוך. שיחות אלה קשות עלי: בכל פעם עליך לשוב ולהרצות הכול מהתחלה, לחזור על אותם דברים, והם כה בלתי מתקבלים על הדעת, עד שאפילו לך נדמה שהמצאת אותם. יתר על כן, נדמה שהכול נעשה מלכתחילה רק כדי שאפשר יהיה לספר עליו אחר כך, שהסיפור שטרם סופר הוא שקבע את השתלשלות המאורעות. אך זה לא היה כך! חייתי את השנים הללו באופן זה ולא אחר, מכיוון שלא היתה לי דרך אחרת.

ולכן, כל עוד חי בי הזיכרון, ברצוני להעלות על הכתב את שרשרת האירועים

המופלאה שעברה עלי, זו שבה אי אפשר שלא לראות את יד ה'. בסיפורי זה אחתום את עברי, וכך יותן לי לעבור בקלות רבה יותר אל הפרק החדש בחיי.

אבי נולד בדווינסק. זוהי עיר קטנה במדינה קטנה — לאטוויה. בשנה שבה נולדתי (1947) היתה כבר לאטוויה חלק מברית המועצות, אך בתחילת המאה הנוכחית עדיין היתה דווינסק ספוגה הווי יהודי, ואלפי היהודים שחיו בה דבקו במסורת אבותיהם. בראשם עמדו מנהיגים בעלי סמכות — הגאון מרוז'צ'ב, הרב מאיר שמחה, והראי"ה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק. מאבי, משה בן אהרון מנדלביץ, ירשתי את המזיגה של אהבה לאדם ואמונה עיקשת בה'. בהיולדי מצא אבי באורח פלא מוהל זקן, אחד המעטים ששרדו בריגה לאחר המלחמה, והוא שהכניסני בכריתו של אברהם אבינו. אימי קיבלה מבית היולדות חצי קילו גריסים — זו היתה העזרה החומרית שהגישה המדינה הסובייטית לאם שהביאה לעולם ילד שלישי: ברית המועצות, שנידלדלה במלחמה ושעיקר מעייניה היו נתונים להכנות למלחמה הבאה, לא יכלה לתת לה יותר מזה.

היטלר עזר לשלטון הסובייטי להשלים את הרס החיים היהודיים הלאומיים: בשנת היולדי לא נותר בריגה, שהיתה ידועה בעבר בבתי המדרש שלה וכשיבוותיה הרבות, אף בית ספר יהודי אחד, ומתוך מאות בתי הכנסת שהיו בה שרד לפליטה בית כנסת אחד בלבד, וגם הוא ניצל בדרך נס, משום שבזמן המלחמה הפכוהו הגרמנים לאורווה. העם היהודי ברוסיה הסובייטית נותק ממורשתו הלאומית והדתית, קיומם של ארגונים יהודיים נאסר ומנהיגיהם הוצאו להורג או נשלחו למחנות ריכוז.

הנס הראשון בחיי היה, שאף שנולדתי ברוסיה נחסף ממני להיות בן ליהודי מתבולל, לאדם שזנח את מורשת אבותיו. לי לא ניתן בהיולדי שם רוסי, ש"יצלצל יפה" באוזני הגויים, כדי ש"יהיו לילד חיים קלים יותר". לא חונכתי לערכים רוסיים, שבדורי זהים היו לערכים הסובייטיים. לכאורה לא הקדיש אבי תשומת לב מיוחדת לחינוכי, וקרב לוודאי שלא היה מבין כלל את פירוש המלה "חינוך"; אך בעשותו אותי ליהודי, קבע את מהלך חיי. כיום, כשאני יושב בקרב עמי, אני נוכח לדעת שכמוני כמוהם, שקיים בי אותו דבר הקרי "הנקודה היהודית", דבר הטבוע בי עמוק, שאין להכחידו ולעקרו מן השורש. בזכות מאמציהם של דורות רבים של צדיקים, תלמידי חכמים ומורי הוראה, העמידה רוח התורה לחדור בנו עד כדי כך, שאנו אף איננו מודעים לדבר. כתוצאה מכך אנו רואים את הזולת, את האירועים וההתרחשויות, באורח "יהודי" מיוחד במינו, שונה מזה של הלא יהודים.

מעולם לא היתה הערכתי את עצמי גבוהה ביותר. משפחתי היתה ענייה, ואני התביישתי בבגדי המטולאים. גדלתי מנוכר ומכונס בתוך עצמי. רק בשחר ילדותי שיחקתי בחצר עם ילדים אחרים, השתובבתי והתקוטטתי כמו כולם. אך מתקופה זו בילדותי נותרה בי גם התחושה העמומה, שכל מה שקורה לי כאילו אינו מתרחש במציאות. היכולת להימלט מדי פעם לתוך עצמך מן המתחולל סביבך מאפשרת לך לעשות לעיתים מעשים מופלאים. אני סבור שיכולת זו של הימצאות חלקית בלבד בעולם החיצון היא תכונה יהודית מסורתית, שעברה אלי בירושה.

בכיתה א' שאלה המורה את התלמידים, בזה אחר זה, מה היא "השתייכותם הלאומית". היו שם רוסים, אוקראינים, לאטוויים; אך מתוך ארבעים התלמידים של הכיתה הייתי אני היהודי היחיד. כל השאר היו ילדים סובייטיים; הם היטיבו לדעת, שעדיף מכול להיות רוס; להיוולד אוקראיני — הרי זו חצי צרה; גרוע מזה להיות "צ'צ'מק" — כפי שכינו בכוז את כל יוצאי אסיה התיכונה, בלי להבחין ביניהם; אך דבר לא יכול להשתוות לבושה ולאסון של היותך יהודי. "אתה בכלל לא דומה ליהודי" — זו היתה המחמאה הגדולה ביותר שיכולת לשמוע ממקור רוס. אך צורת האף ומבנה הפנים שהעניק לי הבורא לא הותירו כל ספק ביחס למוצאי. ידעתי את הצפוי לי; חייתי כמו חיה נרדפת עד ש"השאלה הלאומית" הגיעה אלי. "מנדלביץ'?" ... "יהודי", התנשמתי במאמץ. כל הכיתה התגלגלה מצחוק. כיום, מפסגת ניסיון חיי בן שלושים וארבע השנים, נכמר בי לבי בהיזכרי בזאטוט שהייתי אז; באותו יום עמדתי לגמרי לבדי בפני הכיתה המשתוללת מהנאה. אולי מוטב היה לשקר, לשחק? ... אך לא הייתי מסוגל לעשות זאת. לא היה בכוחי להתכחש ליהדותי.

אבל כאן חם כוח הסבל שלי: כששאלה המורה "היכן עובד אביך?" עניתי "אני לא יודע" ... ואכן, מוטב היה "לא לדעת". בעוד שאבותיהם של ילדים אחרים היו קצינים או טייסים, עבד אבי באיסוף גרוטאות. זו אינה עבודה לרוסים, אלא עבודה בזויה, המתאימה ליהודים. המורה נדה בראשה בתוכחה: "כזה גדול* ולא יודע" ... הכיתה פרצה ברעמי צחוק מחודשים.

אין פלא שהסתגרתי בתוך עצמי ולא רציתי לצאת אל הרחוב. מאז ואילך לא גדלתי כאזרח סובייטי מן המניין ולא אהבתי את ברית המועצות, וחיי עברו עלי בין ארבעה קירות. אך לעומת זאת, בבוא העת לא נאלצתי לנתק את עצמי מרוסיה כדי לעבור לישראל: בלילות איני חולם על עצי הלבנה הבהירים, ובדירותי לא תלויים תצלומיהם של נופי אדמת הניכר.

הרביתי לקרוא ספרי ילדים שכתבו סופרים סובייטיים, אך התעמולה שבהם לא חדרה לתוכי פנימה, לא נגעה ללבי. רצון ה' היה, שלא אזכור דבר מכל מה שקראתי כאחוז בולמוס. כמובן, התגלגלו לידי גם ספרי ילדים קלאסיים, כגון אגדות אנדרסן או האחים גרים, אך על מדפי ספרייתי לא עמד ספר חנוכה; "שולחן ערוך" מקוצר, שראיתי לא מכבר על שולחנם של אחייני הצעירים כאן, בישראל, מעולם לא היה מצוי אצלי. אבי הספיק לסיים רק את לימודיו ב"חדר", אך לא יכול להמשיך ללמוד בישיבה, למרות שהרבי עמד על כשרונותיו, שכן נאלץ לעבוד כדי לתמוך במשפחתו. אך כשמלאו לי שמונה שנים אסף אבי אותנו הילדים והחל ללמדנו אלף-בית. בזמן שבני גילי בישראל כבר קראו בספר בראשית, שיננתי אני בדי עמל את האותיות העבריות, ואת שפת עמי למדתי רק שנים רבות אחרי כן, בהיותי כבר אדם מבוגר.

הייתי תלמיד חרוץ ושקדן. מורתי הראשונה ודאי התפלאה כשנודע לה מן

* הילדים בברית המועצות מתחילים את הלימודים בכיתה א' בהיותם בני שבע שנים.

העיתונות, כעבור חמש עשרה שנה, שהילד הצייתן שהכירה התגלה כ"פושע מסוכן". אני ידעתי שהצלחתי בלימודים גורמת נחת רוח לאימי ולאבי, ושקרתי עליהם בכל לבי.

בביתנו שררה אווירה של אהבה ורצון טוב. טוהר חיי המשפחה היה אחד מן הערכים ששמרו עלינו היהודים בגלותנו הארוכה. מעולם לא שמעתי את הורי רבים ביניהם, וגם בינינו הילדים שררו יחסי חיבה ורעות. כל אחד מאיתנו חש שאין הוא כודר, אלא חלק מן המשפחה. השלווה והאהבה המאפיינים את הבית היהודי בולטים במיוחד על רקע המציאות הקודרת השוררת בקרב פשוטי העם ברוסיה, שם האב השיכור מכה לעיתים קרובות את אשתו, מזניח את ילדיו, או עוזב את משפחתו לאנחות.

אך מצד שני נשאלת השאלה כיצד מצליח נער יהודי, שהתחנך ברוח של אהבה ורצון טוב, להחזיק מעמד בעולם אכזר זה? כיצד אפשר להמשיך לאהוב את הטוב, ועם זאת לשנוא את האויב ולשאוף לראות במפלחו? הרי השאיפה "להיות בסדר עם כולם" היא הרת אסון. אסיר שהכרתי במחנה, ליב לדיןצקקי, רצה "להיות בסדר" הן עם אסירים אחרים הן עם ההנהלה; אך החיים אכזריים, והם מחייבים אותך לבחור. ליב בחר בצד החזק — צד הק.ג.ב. — ומסר עדות נגד עורך ה"כרוניקות" סטןדוקליבוב. סופו שהפך לאדם שבור, הסובל ייסורי מצפון קשים. אדם המנסה "להיות בסדר עם כולם" נכנע לנוגש, הן בכלא הן מחוצה לו. אני חששתי תמיד לאבד את כוח ההתנגדות שלי, ועל כן הכנתי את עצמי לכל פגישת עם החוקר כפי שמחכוננים להתנגשות עם האויב. הדבר היה הכרחי. הרי כעבור חודש במאסר נמוגים המתח והעוינות הראשוניים, והחוקר, שהוא גם האדם היחיד שאליו אתה מתוודע בין כותלי הכלא, הופך להיות "מכר וחיק" (הוא גם עבר תדרוך מיוחד לכך), ועליך להזכיר לעצמך כל העת מה טיבו האמיתי.

הפיצול בין אורח החיים בבית ובחוץ הביא לידי הסתגרותי בתוך עצמי. כדי לא להפוך לצבוע ומתחסד, הממלמל בצייטונות את הסיסמאות שאותן מצפים לשמוע ממנו ושומר את דעותיו לעצמו, אטמתי את עצמי בפני העולם החיצוני העוין. הדבר החל כבר בשחר חיי.

אני זוכר שפעם שיחקתי עם חברי בחצר כאשר הופיעה חבורת בריונים שיכורים, ותוך כדי השמעת קללות וגידופים גסים החלה לנפץ אל הקיר בקבוקי וודקה ריקים. בביתנו נשמרו החפצים היטב, ודבר לא נשבר ולא הושלך סתם כך. פריקת העול הזאת, מתן הביטוי ליצר ההרס הגס, כה הדהימו אותי, עד שכרתי הביתה. מאז לא דרכה כף רגלי בחצר.

בעוד שבלאטוויה שלפני מלחמת העולם השנייה היו שיכורים בגדר תופעה נדירה, הרי כיום משתכרים הלאטוויים לא פחות מן הרוסים. יום קבלת המשכורת הוא יום של סביאה כללית: המוני הפועלים מתקהלים ליד החנויות לממכר משקאות חריפים, ותוך שעות ספורות הם מסוגלים לחסל את משכורתם החודשית; נשיהם ניצבות מן הצד ומתחננות לפנייהם שישאירו קצת כסף לקנות אוכל לילדים. שיכורים מתנדנדים מצד אל צד מתפזרים ברחובות הסמוכים, מגדפים בגסות ונטפלים לעוברים ושבים.

פעם ניגש אלי לאטווי אחד: "תן כמה גרושים לקנות וודקה! חיתן — ואני, לאטווי אמיתי, אכרע בך לפניך!" נתתי לו מטבע ומיהרתי להסתלק. אך נגע השתייה פשה גם בקרב יהודים: הכרתי יהודי אחד, שלאחר צאתו מן המחנה התחנן שיתנו לו כסף לוודקה — ובידיד, שפת אימו. האין זאת חרפה?!

אני לא טעמתי מימי את טעמם של קוניאק או וודקה. יין היה מצוי בביתנו רק בחגים. האנשים ברוסיה משתכרים מכיוון שחיהם ריקים משמחה של אמת. מאמונה ומתקווה. לא ייפלא אפוא שניסיתי לנתק את עצמי מעולם זה של כפירה ופחד. אך המציאות לא הניחה לי להתעלם ממנה.

חזרתי הביתה עם אחיותי מהצגה שנערכה לרגל פרוס השנה האזרחית החדשה. היה זה בינואר 1957, בחופשת החורף. אמא פתחה לנו את הדלת בידיים רועדות: בביתנו התנהל חיפוש. שני אנשים חיטטו בארון הבגדים, ואמא עמדה לא הרחק מהם, דמעות בעיניה; אבא היה חיוור כסיד. היה זה חיפוש שנערך במסגרת המבצע המהולל של מאבק בפשיעה, שעליו הכריז כרושצ'וב. הוא הבטיח אז, שבשנת 1980 נוכל לראות בטלוויזיה את הפושע הסובייטי האחרון. למזלו נפטר לפני מועד זה, שאם לא כן היה עליו להראות על המרקע אתרי בנייה נרחבים ומפעלי ענק שבהם מועסקים כארבעה מיליון אסירים פליליים.

בברית המועצות, כשמחפשים פושעים מתחילים תמיד ביהודים. כחורשה הסמוכה לעירנו נתפסו אנשים שעסקו בציד בלתי חוקי, ועליהם נתגלו קליעים מתוצרת עצמית. בחקירה מסרו שכדי להכין את הקליעים קנו עופרת ממוכרת גרוטאות אחת, ואף היו מוכנים להוכיל את החוקרים למקום שבו היא עוסקת במכירתן. אך הם העלימו את שם המוכר האמיתי והצביעו על מקום עבודתו של אבי. מוכן שלא נמצאה שם שום מוכרת גרוטאות, אך המשטרה ששה לעצור יהודי. והנה התנהל בביתנו חיפוש, שמטרתו לעקל את הרכוש ולהחרים את הזהב: הרי כידי כל יהודי חייבת להימצא לפחות מזוודה אחת מלאה זהב! הם פשוט נדהמו למראה הדלות השוררת בביתנו.

משפטו של אבי נערך באפריל. אנו, הילדים, לא נלקחנו לבית המשפט. "אלי, אינני רוצה שאבא ישב בכלא," התפללתי. "הלוואי שלא יקרה אסון!" לראשונה כחיי פניתי במועד לה: לא קיבלתי חינוך דתי, לא ידעתי דבר על אודות בורא שמים וארץ, לא ידעתי בכלל שהוא קיים — אך התפללתי אליו.

אני מניח שהדבר קורה לאנשים רבים. אם אין אוזניך אטומות מפני קול לבך, אם ברגעים הקשים מכול אתה מבקש את עזרת האל, חזקה עליך שבסופו של דבר תעלה על הדרך המובילה אל הכרת ה'.

אבי נשפט לחמש שנות מאסר, על כך שבמכרו כביכול עופרת הרוויח חמישה רובל (כארבעה דולר).

חיי של אבי היו רבגוניים ורבי עניין. בילדותו התייתם מהוריו. בנעוריו היה חבר כתנועת נוער ציונית, ובשנות העשרים למאה העשרים ליווה יחד עם חבריו את החלוצים שעזבו את לאטווי בדרכם לארץ ישראל. במלאת לו שש עשרה שנים הצטרף למפלגה הקומוניסטית של לאטווי, שהיתה אז בלתי חלופה. בעיקר קסם לו

בקומוניזם עקרון העזרה לנזקקים. בהיותו בן שמונה עשרה כבר היה אחראי על מתן השירות הרפואי למחוז שלם, ובהיותו בן עשרים ושתיים נבחר כמזכיר למועצה הלאטונית. אך השקפותיו הקומוניסטיות לא הרחיקו אותו מיהדותו. הוא סיפר לי, שכל אותן שנים שמר על החגים היהודיים וצם ביום הכיפורים. כשהנאצים עלו לשלטון בגרמניה והחלו לרדוף את היהודים שם, ביצע אבי פעולת נקם — הטיל בקבוק רבו חומר נפץ אל חלון הקונסוליה הגרמנית בדווינסק. היטלר דרש מאולמנים, השליט של לאטווי דאז, לערוך חקירה, ואבי היה צפוי לגזר דין מוות וזמן רב נאלץ להסתתר. בשנת 1938, כשגל המאסרים ההמוניים בברית המועצות הגיע לשיאו, פרש אבי מן המפלגה הקומוניסטית, אך המשיך בפעילותו באיגודים המקצועיים. כשהגרמנים נכנסו לדווינסק, זמן קצר לאחר תחילת המלחמה, השיג אבי עגלה וסוס וחצה את הגבול אל ברית המועצות. כאן נתקל לראשונה בהווי הסובייטי: הרס, רעב, זוהמה, בטלה וגסות רוח. המציאות הסובייטית היתה גרועה מכל תעמולה אנטי סובייטית.

...המשפט הסתיים. אבי נשלח למחנה עבודה והחל לעבוד בבית חרושת ללכנים. אימי נותרה לבדה ועימה שלושה ילדים. אין לי ספק שלא היה עולה בידני להחזיק מעמד לולא המסורת היהודית של עזרה הדדית: מדי חודש קיבלנו מעט כסף מחבריו של אבא.

זכורה לי הנסיעה אל המחנה להיפגש עם אבי. אמא לקחה איתה את מיטב המטעמים שהצליחה להשיג: עוף, סוכריות, עוגיות. המחנה שכן במקום קודר וצחיח; התפלאתי כיצד הצליחו למצוא כבדת ארץ שוממה כזו על אדמתה המיוערת של לאטווי. תארו לכם את האימה שתקפה את הנער בן האחת עשרה בראותו את אביו לבוש בלויים, מזוהם, צועד בטור ארוך וסביבו חיילים עם נשק וכלבי שמירה. אימי בכתה בקול.

הפגישה נמשכה שעה. בעיני אבא דווקא מצא חן: הוא רזה אמנם ושערותיו נגזזו, אך הוא נראה צעיר ונמרץ מכפי שהיה קודם לכן. אך אימי לא יכלה לעמוד בדעוזה הנפשית, התמוטטה ואושפזה בבית חולים. אני ואחותי הצעירה נשלחנו למחנה קיץ מחוץ לעיר.

לראשונה בחיי מצאתי את עצמי נתון בתוך מציאות סובייטית "טהורה": בעיטות, עלבונות, התעללות, גידופים ומעשיות גסות, האופייניים להתנהגות נערים בגיל זה. לא יכולתי לשאת את כל אלה. גם כיום, לאחר כל שנתי במחנה, איני יכול לשאת את הגידופים הרוסיים. אף על פי שאוזני נכוו בהם לעיתים כה קרובות. ה' שמר עלי לכל חיטא נפשי בזוהמה.

לא הייתי מוכן להיכנע, ללכת בתלם. החלטתי לברוח מן המחנה. בשעת טיול הסתתרתי מאחורי גזע עץ וחיכיתי עד שכולם יעברו על פני. העיר היתה מרוחקת ממני כארבעים קילומטרים. צעדתי לאורך פסי הרכבת עד שהגעתי לגשר. גשר זה היה מתקן צבאי שמור, והזקיף כיוון אלי את נשקו. צנחתי על הארץ מאחורי סוללת עפר וחלתי בחזרה. נאלצתי לעלות על רכבת ללא כרטיס. כמובן, מיד נתפסתי ונחקרתי. במקום להמציא מעשייה המתקבלת על הדעת, סיפרתי את האמת:

שברחתי מן המחנה כי היה לי שם רע. הנוסעים היו לצדי, ומבקר הכרטיסים ריחם עלי ולא גרר אותי למשטרה. נמצא גם יהודי רחמן, שלקח על עצמו להביאני הביתה. מי יכול לעמוד בפני כאבו של ילד!

אך למרות בריחתי ממחנה הנוער, ולמרות נטיותי להתרחק מן הציבור, לא רחשתי בילדותי שנאה למשטר הסובייטי. אצל אזרחי ברית המועצות יש מעין פרדוקס: הכרה ברורה בכך שהמשטר מבוסס על שקר, ועם זאת כניעה מוחלטת למשטר זה. גם התבדלותי מעולם הגויים עדיין לא התגבשה בי סופית: כלפי חוץ הייתי כמו כולם, הצטרפתי לקומסומול, ארגון הנוער הקומוניסטי, כמתוך שיגרה. קראתי הרבה, הייתי ממושמע וצייתן והתמצאתי בפוליטיקה. בבית הספר היו מורצים מן "המודעות הפוליטית" שלי.

אני היטבתי לדקלם, ובשיעורים נתבקשתי לעיתים קרובות לקרוא בקול רם. פעם חילקו בין התלמידים את תפקידיהן של הדמויות המופיעות בספר, ובחלקי נפל התפקיד הראשי: הייתי הטייס מְרִיב שצנח בעורף האויב, נפצע בשתי רגליו, ולשאלותיהם של הפרטיזאנים שמצאוהו: "מי אתה?" הוא עונה: "רוסי אני, רוסי!" ברגע שאמרת את המלים הללו פרצה הכיתה בצחוק. למרות שהיטבתי לקרוא רוסיית מהם, לא הניחו לי לשכוח שאיני שייך ל"גזע האדונים". מילא, אני לא חשתי צורך להשתייך אליהם.

בשעה שבני גילי בישראל חגגו את חגיגת בר המצווה, היו חיי ריקניים וקודרים: איש לא דאג להכניסני בעול תורה ומצוות, ורק ניצוץ זעיר של יהדות, שעבר אלי בירושה מאבותי, עדיין בהבה בתוכי. בביתנו נשמר אורח החיים היהודי המסורתי, אף על פי שכלפי חוץ קיבלנו עלינו את המשטר — קבלה שמתוך אדישות. כך חייתי באווירה מיוחדת של כפילות.

עוד בילדותי הכרתי טעמה של מזה, שכן אבי השיג תמיד מצות לפסח, ובשעה שעורך סדר פסח נהג לספר לנו על תולדות העם היהודי. הוא היה פותח בבריאית העולם, ולקראת חצות מגיע עד ימינו. במשפחות יהודיות רבות בברית המועצות גדלו הילדים בלי לדעת דבר מכל אלה, ואילו אני ידעתי מילדותי שאני בן לעם בעל מסורת משלו. אינני חושב שאבי ניסה במודע לגדלנו כיהודים; הוא פשוט לא יכול אחרת. בשבילו היה זה צורך נפשי. וגם אני, בבואי לסקור רבים ממעשי, נוכח לדעת שפשוט לא יכולתי לנהוג אחרת. הייתי יהודי, ולא היה באפשרותי להיות שום דבר אחר.

בילדותי אהבתי במיוחד את נרות התנוכה ואת הליכות שהיינו אוכלים בחג זה. כשאמא עמדה לטגן לביכות, היינו אנחנו, הילדים, מוכנים לקלף אפילו דלי שלם מלא תפוחי אדמה. למקרא הדברים האלה עשויה להתעורר השאלה, אם האוכל הוא הדבר העיקרי בחגים היהודיים; ולא היא. אך לדעתי חשוב הדבר, שתוכנו הנעלה של החג יתמוזג בהנאות החושים. משום כך כה חזקים זכרונות הילדות. קל לאבד סמלים מחוסרי ממשות, אך הסמלים שלנו היו חלק מבשרו ומדמו של העם, חלק מחיי היומיום שלנו, וכך נשתמרה משמעותם. בזכרונותי מימי ילדותי שמורה בלבי פינה חמה לא רק לשמחת החג, אלא גם להכנות לקראת החג: הן היו מרגשות לא

פחות מן החג עצמו. זכור לי כיצד טחנתי מצות כדי להכין קמח מצות לקניידלעך, וכיצד טחנתי פרג למילוי אוזני המן, או כיצד ריסקתי תפוחי אדמה ללביכות חנוכה. ההכנות לחגים היו כרוכות במאמץ רב: שעות עמדנו בתור כדי להשיג עוף או דגים. נסו נא לקנות משהו בעיר סובייטית גדולה, הסובלת מקשיי יהודים! מילדותי נטלתי חלק בהכנות לחגים, ועד היום אני בקי במאכלים יהודיים, ובשעת הצורך ארע להכניסם. בביתנו דאגו הילדים לשמירת הסדר ונשאו בעול עבודות הבית יחד עם המבוגרים. על רקע זכרונותי אלה נראים לי כיום ילדי ישראל מפונקים מדי. אומרים לי שכך הם גדלים להיות אנשים חופשיים, וייתכן שאני עצמי קיבלתי חינוך גלותי, אך בדיעבד הסתבר, שבתנאים השוררים בברית המועצות היתה זו ההכנה הטובה ביותר למה שנכון לי.

אבי חזר מבית הסוהר לפני תום תקופת המאסר תודות למאמציהם של חבריו היהודים, שהוכיחו את חפותו מכל פשע. במיוחד טרח המהנדס הבכיר א.מ. יִשְׁכּוֹנְסְקִי לשחרר את אבא. איש לא ביקש ממנו את הדבר; היתה זו עזרה שהגיש יהודי אחד ליהודי שני שנקלע לצרה. בשבילי היה זה שיעור ראשון בסולידאריות לאומית. בשוכו התברר שאבי הזקין ובריאותו התרופפה, וכיום השחרור לקה באוטם שריר הלב; מחלה זו לא הרפתה ממנו מאותו יום ואילך. כמה חודשים אחרי כן הלכה אימי לעולמה.

את בר המצווה שלי ציינתי על ידי קריאת ספרו של פויכטוונגר "היהודי זיס" (בחרגום לידיש). לראשונה גיליתי אז עניין בנושא יהודי, והיתה זו מעין נקודת מפנה בחיי. חשתי רצון עז לשוב אל עמי. מצאתי עותק של ספר שופטים, שנשאר בבית מספרייתי של סבי, שהיה חסיד חב"ד. לא ידעתי אז אף מלה עברית והצלחתי רק לצרף את האותיות זו לזו, אך מדי יום קראתי קטע קטן בהתלהבות רבה. אבי לימד אותי להגיד בבורק "מודה אני". הנטייה שגיליתי אז היתה הצעד הראשון בדרך שבה אני הולך עד היום, שכן לבו של כל ילד יהודי פתוח לדבר ה', ואם הוא מאוין לקול לבו, ולא חי אך ורק על פי הכללים היבשים והנוקשים של השכל, שוב לא יוכל להיעצר לאחר הצעד הראשון.

שלב חשוב נוסף בדרכי זאת היתה עלייתה לארץ של קרובת משפחה שלנו. אנשים ספורים בלבד קיבלו באותן שנים היתר יציאה לישראל, אך אישה מבוגרת וחולה זו הורשתה לצאת. דודה פאניה שלחה לנו כמה מכתבים וכן גליה מכפר גלעדי, ובתודעתי נקבעה אז נקודה גיאוגרפית ראשונה הקשורה בישראל. דודה פאניה סיפרה במכתביה על תל-חי ועל יוסף טרומפלדור. הגליה הצבעונית, שבה נראתה גם בריכת השחייה, היתה בשבילי האשנב לארץ ישראל. בחנתי בה כל עץ בזוכיות מגדלת, ספרתי את האנשים שבתמונה, משתומם לראות שיהודים רבים כל כך עשויים להתאסף במקום אחד. הדמיון חיפש לו אחיזה במציאות, ומאותו יום ואילך ידעתי, שחיי לא יהיו שרשרת של תעיות מקריות, אלא יוקדשו למטרה אחת ויחידה. המלים "לך לך" הדהדו באוזני כאשר עלתה דודה פאניה לאוטובוס שהוביל אותה לשדה התעופה. לא ידעתי אז את פירושן, אך הן נחרתו בתודעתי. הדבר היה בשנת 1961.

התעמולה האנטי ישראלית בעיתונות ליבתה את הלכי הרוח האנטישמיים ברחוב